

ประวัติศาสตร์จังหวัดขอนแก่น

อาณาบริเวณซึ่งมีพื้นที่ ๑๓,๔๐๓.๙๖๕ ตารางกิโลเมตร แบ่งออกเป็น ๑๖ อำเภอ ๔ กิ่งอำเภอ ๑๖๐ ตำบล ๑,๗๔๙ หมู่บ้าน ประชากร ๑,๕๒๐,๖๑๐ คน ในปี พ.ศ. ๒๕๒๘ จังหวัดขอนแก่น มีประวัติความเป็นมาที่น่าสนใจไม่แพ้ท้องถิ่นใด ดังหัวข้อต่อไปนี้

สมัยก่อนประวัติศาสตร์

หลักฐานการสำรวจบริเวณโนนนกทา บ้านนาดี ตำบลบ้านโคก อำเภอภูเวียง

แม้ว่าตัวที่ตั้งจังหวัดซึ่งเป็นเมืองขึ้นมาในเวลาใกล้เคียงกับกรุงเทพฯ ไม่เก่าแก่เท่าสุโขทัย นครวัด โรม เอเธนส์ แต่เรื่องที่น่าสนใจยิ่งทางด้านประวัติศาสตร์ และมานุษยวิทยานั้นปรากฏว่าอาณาบริเวณจังหวัดขอนแก่นเคยเป็นดินแดนที่มีผู้คนอาศัยตั้งบ้านเรือนเจริญรุ่งเรืองมีอารยธรรมสูงส่งมาหลายพันปีแล้ว ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์คือยุคหินใหม่ ยุคโลหะตอนต้นได้แก่ ยุคสำริด จากรายงานของ วิลเฮล์ม จี โซลโฮล์ม เรื่อง Early-Bronze in Northeastern Thailand (นิตยสารศิลปากร ปีที่ ๑๑ เล่มที่ ๔ พ.ศ. ๒๕๑๐) มีข้อความสำคัญว่าในการสำรวจหลักฐานทางประวัติศาสตร์โบราณวัตถุ ซึ่งน่าจะท่วมถึงในอาณาเขตเขื่อนพองหินบ่ได้รับความสำเร็จที่น่าภาคภูมิใจยิ่งคือ บริเวณโนนนกทา บ้านนาดี ตำบลบ้านโคก อำเภอภูเวียง จังหวัดขอนแก่น ได้ทำการขุดค้นป่าช้าโบราณดึกดำบรรพ์ พบชั้นดิน ๘ ชั้น เรียงกันอยู่ใต้ดินอีก ๑๒ ชั้น ในชั้นดิน ๘ ชั้น มีหลักฐานที่แน่นอนบ่งถึงการทำเครื่องสำริด ส่วนในชั้นดินอีก ๑๒ ชั้น พบทั้งเครื่องสำริดและเหล็ก เครื่องสำริดพบเป็นครั้งแรกในชั้นดินที่ ๒๐ การกำหนดอายุโดยพิสูจนคาร์บอน ๑๔ จากชั้นดินที่ ๑๙ ปรากฏว่ามีอายุ ๔,๒๗๕ ± ๒๐๐ ปี มาแล้ว (คืออาจคลาดเคลื่อนได้ไม่มากนักไม่น้อยเกิน ๒๐๐ ปี) หมายความว่าได้มีการทำเครื่องสำริดที่นั่นมากกว่า ๑,๐๐๐ ปี ก่อนที่จะเริ่มทำเครื่องสำริดที่ประเทศจีนในสมัยราชวงศ์ซาง และก่อนที่เจ้าของวัฒนธรรมฮาร์ปนาในลุ่มแม่น้ำสินธุ ประเทศอินเดีย จะเริ่มทำเครื่องสำริดเกือบหรือกว่า ๑๐๐ ปี

เครื่องสำริดต่าง ๆ ที่ขุดค้นได้ในบริเวณหลุมฝังศพดึกดำบรรพ์แห่งนี้ได้นำออกแสดงไว้แล้วที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพฯ มีทั้งเครื่องมือเครื่องใช้เป็นชวาน รวมตลอดทั้งแบบพิมพ์ที่ใช้หล่อ มีกำไลแขนสำริดคล้องอยู่กระดูกท่อนแขนซ้อนกันหลายวง มีปลายหอก มีภาชนะลักษณะคล้ายตะเกียงหรือกาน้ำ นอกจากสำริดยังมีเครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำด้วยหินขัดหลายชิ้น ในการขุดค้นสองครั้งครั้งหลังสุด มีผู้เชี่ยวชาญและนักศึกษาที่จะทำวิทยานิพนธ์ชั้นปริญญาเอกจากมหาวิทยาลัยฮาวายกำลังทำการสำรวจอยู่ ในการสำรวจปีที่ ๒ ได้ขุดตรวจบริเวณส่วนระดับดินตอนบนมีการเผาศพ (คงเป็นระยะที่นับถือพุทธศาสนาแล้ว) ระดับต่ำลงไปเป็นการฝังศพในลักษณะยาวเหยียดตรง เครื่องประดับที่โครงกระดูกบางชิ้นเป็นหินประเภทรัตนชาติมีหม้อดินวางอยู่บนอกบนหัว บางศพก็วางอยู่ระหว่างขา หม้อดินเหล่านี้เป็นเครื่องปั้นดินเผา มีลายเชือก ทาบและลายเส้นทแยง บางใบก็มีปุมที่คอคล้ายเขาสัตว์ จัดว่าเป็นลวดลายเก่าแก่ที่สุด เพราะเป็นส่วนมากเป็นวัฒนธรรมสมัยหินใหม่ พบชวานสำริดมีบ้องและเครื่องมือสำริดรูปคล้ายตัว (T) เครื่องประดับกายมีลูกปัดทำด้วยเปลือกหอย กำไลทำด้วยเปลือกหอย รวมทั้งได้พบแวเหล็กใน แสดงว่ามีการปั้นด้าย ทอผ้าใช้ในยุคนั้นแล้ว

หัวขวานทองแดง อายุประมาณ ๔,๖๐๐ ปี ถึง ๔,๘๐๐ ปี เป็นหัวขวานหัวเดียวที่พบในประเทศไทย และเป็นหัวขวานที่ทำจากทองแดงที่ไม่ได้ถลุง นำมาทุบให้เป็นหัวขวานมีอายุเก่าแก่ที่สุดในเอเชียอาคเนย์

ห่างจากที่ขุดค้นในป่าช้าบริเวณโนนนกทาไปประมาณไม่เกินสองกิโลเมตร มีบริเวณแห่งหนึ่งเรียกชื่อว่า "โนนข่า" มีลักษณะเป็นเนินอาณาเขตกว้างขวางสันนิษฐานว่าเป็นจุดที่ตั้งบ้านเมือง เพราะซากเศษของเครื่องปั้นดินเผาหลายเชือกทาบเคลื่อนไปหมด

ภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์

ที่ถ้ำฝ่ามือแดง บ้านหินหล่อง ตำบลเมืองเก่า อำเภอภูเวียง ที่ผนังถ้ำมีภาพฝ่ามือหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ๙ มือ เป็นมือขนาดใหญ่ ๗ มือ มือขนาดเล็ก ๒ มือ รูปมือเหล่านี้เป็นแบบพ่นสีแดงรอบมือซึ่งต่างกับบางแห่งที่ใช้สีแดงทามือแล้วทาบ หรือประทับลงไปบนหิน เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่างานศิลปกรรมที่ปรากฏอยู่บนผนังถ้ำในลักษณะแบบนี้เป็นวัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์

จากหลักฐานข้างต้นนี้ พิสูจน์ให้เห็นว่าอาณาบริเวณจังหวัดขอนแก่นเป็นแหล่งกำเนิดอารยธรรมอันสูงส่งมาแต่ดึกดำบรรพ์ มีอายุมากกว่าจีน และอินเดีย มีความเจริญรุ่งเรืองมาก่อนสมัยพุทธกาลหลายพันปี (เพราะเครื่องมือบางชิ้นผู้เชี่ยวชาญพิสูจน์ว่ามีอายุกว่า ๖,๐๐๐ ปี) ขุดสำรวจรุ่นแรกมีความเห็นว่าเป็นบริเวณที่น่าศึกษามากที่สุด แม้จะตั้งสถาบันค้นคว้ากันจริง ๆ ใช้เวลาถึง ๒๐ ปี ก็อาจจะยังไม่เสร็จ

สมัยก่อนกรุงศรีอยุธยา

สมัยทวาราวดี

บริเวณบ้านโนนเมือง และวัดป่าพระนอน ตำบลชุมแพ อำเภอชุมแพ เป็นที่ดอนสูงกว้างใหญ่ซึ่งแวดล้อมด้วยที่ลุ่ม หนอง บึง ลักษณะเป็นสระน้ำขนาดใหญ่ กว้าง และยาวมากอยู่ทางทิศเหนือ ลักษณะเป็นที่ตั้งของเมืองโบราณ มีโคกเนินที่เป็นโบราณสถาน มีเศษอิฐและกระเบื้องอยู่บนผิวดินทั่วไป และรูปสี่เหลี่ยมแบน ที่ฐานมีลวดลายในลักษณะต่าง ๆ แต่ที่น่าสนใจก็คือ เป็นจำนวนมากมีรอยสลักเป็นรูปกليبบัวกليبเดียวหรือสองกليب

แท่งหินสำคัญที่สุดชาวบ้านเรียกว่าเสาหลักเมือง เป็นรูปทรงกลม มีรอยจารึกซึ่งเข้าใจว่าเป็นตัวอักษรมอญโบราณ ยังไม่มีการถอดเป็นภาษาปัจจุบัน

มีผู้เคลื่อนย้ายแท่งหินในเมืองโบราณแห่งนี้ไปไว้หลายแห่ง เช่น นำเอาไปทำเป็นหลักเมืองขอนแก่น หลักหินแท่งนี้มีขนาดกว้างด้านละ ๔๒ ซม. สูง ๑.๓๔ ม. มีรูปกليبบัวสี่กليبที่ฐาน มีผู้นำใบเสมาแท่งหินไปไว้ยังวัดต่าง ๆ หลายแห่ง เช่น วัดโพธิ์ธาตุ ตำบลชุมแพ เป็นแบบแผ่นหินขนาดหน้า ๒๒ ซม. กว้าง ๔๘ ซม. สูง ๗๘ ซม. แกะสลักเป็นรูปกليبบัวที่ฐานนำไปอยู่วัดศรีนวล อำเภอเมืองขอนแก่น ๒ หลัก หลักหนึ่ง เป็นแบบแท่งหินมีขนาดหน้า ๕๐ ซม. กว้าง ๖๐ ซม. สูง ๑.๗๕ ม. มีจารึกอยู่ด้วย ฐานเสมาแกะเป็นรูปกليبบัว ส่วนอีกหลักหนึ่งเป็นแบบแผ่นหินไม่มีจารึก มีขนาดหน้า ๒๕ ซม. กว้าง ๗๕ ซม. สูง ๑.๗๐ ม. ส่วนหลักอื่น ๆ ได้ถูกนำไปไว้ที่อำเภอภูเวียง อำเภอน้ำพอง อำเภอบ้านไผ่

ในเขตวัดป่าพระนอน อาณาบริเวณเดียวกัน อยู่ทางตะวันตกของเมืองราวครึ่งกิโลเมตร บริเวณวัดเป็นที่ดอนสูง มีพระนอนหินสีน้ำตาลขนาดยาว ๕.๒๖ ม. องค์หนึ่ง หันพระเศียรไปทางใต้ (สังเกตดูคงจะเป็นพระยืนอุ้มบาตร ภายหลังล้มลง) ลักษณะเป็นศิลปะแบบทวาราวดี มีมือข้างพื้นเมือง การวางพระหัตถ์แนบพระวรกาย มีลักษณะเช่นเดียวกับพระนอนที่พบในเมืองเสมา ในเขตอำเภอสูงเนิน นครราชสีมา นอกนั้นพบชิ้นส่วนของพระแบบลพบุรี หรือแบบขอม สร้างด้วยหินทรายสีแดงในบริเวณวัดด้วย

เมืองโบราณแห่งนี้ กรมศิลปากรกำลังทำการขุดค้น ได้พบโครงกระดูกมนุษย์โบราณฝังอยู่ อย่างเป็นระเบียบ มีโบราณวัตถุหลายอย่างฝังรวมอยู่ด้วย สันนิษฐานว่าเป็นเมืองที่มีคนอยู่อาศัยมา หลายยุคหลายสมัย ทั้งสมัยก่อนประวัติศาสตร์ สมัยทวาราวดี ตลอดจนสมัยขอมด้วย กรมศิลปากร กำลังดำเนินการเพื่อจัดตั้งให้เป็นอุทยานประวัติศาสตร์แห่งชาติขึ้นแล้ว

บริเวณยอดเขาภูเวียง ระหว่างเขตอำเภอชุมแพ และอำเภอภูเวียง บนเทือกเขาภูเวียง ซึ่งมีลักษณะเป็นรูปวงกลม โอบล้อมหมู่บ้านถึง ๓ ตำบล ไร่ภายในนั้น มีพระพุทธรูปแบบทวาราวดี และที่สำคัญคือพระนอนสลักอยู่บนหน้าผาบนยอดเขาภูนี้ มีขนาดยาว ๓.๗๕ ม. หันพระเศียรไปทาง ตะวันตกและหันพระพักตร์ไปทางใต้ ช่วงตอนพระเศียรถึงหน้าอกสลักในลักษณะนอนสูง ส่วนบริเวณต่ำ จากนั้นเอนลงมาสลักนอนต่ำ ลักษณะพระพักตร์เป็นศิลปะแบบทวาราวดีในท้องถิ่น คล้าย ๆ กันกับ พระพุทธรูปแบบทวาราวดีที่พบในเขตชัยภูมิหลายองค์ ลักษณะการนอนนั้นละม้ายทางพระนอนเชิงภู ที่ภูอ้อ จังหวัดกาฬสินธุ์มาก มีรอยจารึกบนแผ่นผา ถัดจากพระเศียรไปเล็กน้อย ใต้แผ่นผาที่สลัก พระนอนมีถ้ำเพิงผา ๒ แห่ง อยู่เยื้องมาทางตะวันออกแห่งหนึ่งพอเป็นที่พักพิงได้ เข้าใจว่าแต่ก่อนคงมี พระภิกษุขึ้นไปจำศีล

การพบพระนอนแบบทวาราวดีที่ภูเวียงนี้ทำให้ได้เห็นคติการสร้างสลักพระนอนบนแผ่นผา ในภาคอีสานอย่างชัดเจนว่าเป็นคติที่พบในบริเวณลุ่มน้ำชี ซึ่งมีการนับถือพระพุทธรูปศาสนาติดต่อกันมา แต่เดิม โดยปราศจากการเจือปนของวัฒนธรรมขอม

เสมาหินที่เมืองชัยวาน เขตอำเภอมีชัยบุรี พบกลุ่มเสมาหินบริเวณเมืองร้างสมัยทวาราวดีที่มีชื่อว่าเมืองชัยวาน เสมาเหล่านี้ปักกระจายกันอยู่ในบริเวณเมืองเป็นจุด ๆ เอาตำแหน่งทิศทาง แนนอนไม่ได้ ลักษณะเสมาเป็นแบบแผ่นหิน บางแห่งปักเป็นคู่ ๆ ในเขตเมืองนี้ยังมีแผ่นหินขนาดใหญ่ แผ่นหนึ่ง มีการสลักเป็นรูปได้มีขอบเป็นหลัก ๆ ลวดลายบนแผ่นหินเป็นแบบทวาราวดี และอีกแผ่น หนึ่งได้ถูกเคลื่อนย้ายไปไว้ในศาลามีลวดลายกนก และก้านขดอยู่เหนือฐาน

เสมาหิน^๑ ในภาคอีสานจัดได้ว่าเป็นวัฒนธรรมของท้องถิ่นที่มีอายุตั้งแต่สมัยลพบุรีหรือ สมัยขอมขึ้นไปเสมาหินเป็นโบราณวัตถุสำคัญอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าดินแดนภาคอีสานเคยมีวัฒนธรรมเก่าแก่เป็นของตนเองมาก่อน

ความเป็นมาของแท่งหินหรือเสมาหินแต่เดิมคงเป็นเรื่องของหินตั้ง ซึ่งเป็นประเพณีและลัทธิ เนื่องในการนับถือบรรพบุรุษ อันเป็นระบบความเชื่อที่มีอยู่ทั่วไปของประชาชนในภูมิภาคเอเชียอาคเนย์

^๑ ศรีศักร วัลลิโภดม โบราณวัตถุสถานในลุ่มแม่น้ำชี มรดกอีสาน วค.มหาสารคาม

ต่อมาเสมาหินกลายเป็นของเนื่องในพุทธศาสนา ในสมัยแรกชาวอีสานไม่มีใครนิยมสร้างพระสถูปเจดีย์ขึ้นบูชา ส่วนมากจะปักลงเสมาหินรอบ ๆ เนินดิน หรือปักเสมาหินให้ทำหน้าที่เป็นหลักเขตของบริเวณที่ศักดิ์สิทธิ์ เช่น โบเสมาของโบสถ์ เป็นต้น

เมืองโบราณขนาดใหญ่ที่สุดรองจากนครปฐมโบราณ

จากภาพถ่ายทางอากาศพบเมืองโบราณหลายเมือง อยู่ใกล้กับลำน้ำพอง ซึ่งเป็นลำน้ำสาขาหนึ่งของลำน้ำชี เมืองที่ควรกล่าวถึงคือเมืองโบราณที่วัดศรีเมืองแอม ในเขตอำเภอลำน้ำพอง ตัวเมืองตั้งอยู่เหนือลำน้ำพองขึ้นมา ๙ กม. ตำแหน่งในทางภูมิศาสตร์ อยู่ระหว่างเส้นรุ้งที่ ๑๖° ๔๙' ตะวันออก ลักษณะเมืองเป็นรูปเหลี่ยมมน ที่น่าสนใจอย่างมากก็คือ เมืองนี้มีขนาด ๒,๙๐๐ x ๓,๐๐๐ ม. ซึ่งเป็นเมืองโบราณขนาดใหญ่ที่สุดในภาคอีสานที่ได้พบเห็นมาในประเทศไทยเท่าที่เห็นเป็นร่องอยู่ก็เฉพาะเมืองนครชัยศรี (นครปฐมโบราณ) เท่านั้น ภายในหมู่บ้านตั้งอยู่คือบ้านดงเมืองแอม และบ้านโนนชีฝั่งทางตะวันตก บ้านดงเชียงทางด้านตะวันออกและมีวัดศรีเมืองแอมอยู่บริเวณกลางเมือง เมืองแอมนี้ตั้งอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มตอนเหนือตัวเมืองขึ้นไปเป็นที่ดอนสูงเป็นที่ลุ่มเล็กน้อย มีลำน้ำอีกสายหนึ่งซึ่งแยกจากลำน้ำห้วยเสือเต็นในบริเวณตัวเมืองทางเหนือ ผ่านคูเมืองด้านตะวันออกไปเรียกว่าลำน้ำห้วยคำม่วง

ภายในเมืองทางด้านตะวันตกมีร่องรอยของคันดินที่วกจากคูเมืองด้านตะวันตกออกมาบรรจบกันเป็นรูปกลมรี ทำให้เมืองแอมกลายเป็นเมืองมี ๒ เมืองซ้อนกันอยู่ ลักษณะเช่นนี้เป็นธรรมดาของเมืองโบราณในอีสาน คันดินรูปกลมรีภายในตัวเมืองอาจจะเป็นเมืองเดิม ส่วนตัวเมืองใหญ่อาจจะมาขยายในตอนหลังหรือไม่ก็เป็นเมืองรุ่นเดียวกัน แต่จัดให้มีคูน้ำและคันดินรูปกลมรีภายในเพื่อการชลประทานชักน้ำเข้าใช้ในเมือง จากภาพถ่ายทางอากาศแสดงให้เห็นว่าเมืองแอม อาศัยน้ำจากลำน้ำห้วยเสือเต็นที่ไหลจากที่สูงทางเหนือของตัวเมือง เข้ามาใช้ในคูเมืองและมีคันดินตัดเป็นช่อง ๆ ระหว่างคูเมืองกับคันดินที่แล่นขนาน แสดงให้เห็นว่าเป็นอ่างเก็บน้ำ เมืองแอมนี้ยังไม่ได้มีการสำรวจกัน แต่ลักษณะของเมืองควรมีอายุในสมัยทวารวดีลงมา

ห่างจากเมืองแอมลงไปทางใต้เพียง ๔๐๐ เมตร มีเมืองโบราณรูปหัวเหลี่ยมยาวรีตั้งขนานไปกับลำน้ำห้วยเสือเต็นที่ไหลผ่านตัวเมืองแอมลงมา มีขนาด ๒,๓๐๐ x ๖๐๐ เมตร ตั้งอยู่ระหว่างเส้นรุ้งที่ ๑๖° ๔๘' เหนือเส้นแวงที่ ๑๐๒° ๔๗' ตะวันออก ตอนส่วนยอดของเมืองนี้มีหมู่บ้านคำท่าโพตั้งอยู่ห่างจากเมืองนี้ไปทางตะวันตกราว ๘๐๐ เมตร มีวัดโนนดงมัน และหมู่บ้านโนนดงมัน จากลักษณะผังเมืองที่เป็นรูปเหลี่ยมมีระเบียบแสดงให้เห็นว่า ควรเป็นเมืองในสมัยหลังลงมาอย่างน้อยก็คงมีอายุอยู่ในราวสมัยลพบุรี ที่น่าสนใจสำหรับเมืองนี้ก็คือนอกจากหมู่บ้านคำท่าโพมีผังเมืองเป็นแบบเดียวกันกับเมืองกำแพงเพชร คือเป็นรูปสี่เหลี่ยมมีโงนไปตามลำน้ำเช่นกัน ความคล้ายคลึงกันของลักษณะผังเมืองทั้งสองควรได้มีการศึกษาเปรียบเทียบให้ทราบถึงความสัมพันธ์ ระหว่างเมืองในภาคกลางกับเมืองในอีสานสมัยโบราณเป็นอย่างยิ่ง

ถ้าจากเมืองแอมลงไปตามลำน้ำพอง ซึ่งหักวงลงใต้ที่บ้านโคกสูง ทางด้านตะวันออกของลำน้ำใกล้กับบ้านท่าเกษมและบ้านจำปา ตรวจพบเมืองโบราณรูปกลมจากภาพถ่ายทางอากาศเมือง

หนึ่ง มีขนาด ๗๐๐ x ๘๐๐ เมตร ตั้งอยู่ระหว่างเส้นรุ้งที่ ๑๖° ๓๗' ๓๐" เหนือและเส้นแวงที่ ๑๐๒° ๕๓' ตะวันออก ลักษณะเป็นเมืองสองชั้น เช่นเมืองโบราณส่วนมากในอีสาน คือมีวงกลมอยู่ภายในวงกลมชั้นนอกอีกชั้นหนึ่ง มีคูน้ำกว้างมาก ตัวเมืองตั้งอยู่ในที่ราบลุ่มต่ำ อันเป็นบริเวณที่ลำน้ำพองคดเคี้ยวเปลี่ยนทางเดิน มีลำน้ำด้านที่เรียกว่า Ox bow Lake มากมาย คูเมืองด้านตะวันออกกว้าง และอยู่ติดกับที่ลุ่มชาวบ้านเรียกว่า หนองงู และห่างจากตัวเมืองลงไปทางตะวันออกเฉียงใต้ราว ๑,๕๐๐ เมตร มีบึงน้ำกว้างใหญ่ ชื่อหนองแม่ซัด หนองนี้เคยเป็นส่วนหนึ่งของลำน้ำพองอย่างไม่ต้องสงสัย สิ่งที่น่าสนใจก็คือ จากตัวเมืองหนองงู มีร่องรอยคันดินออกไปติดต่อกับบริเวณที่เป็นชุมชนทั้งโบราณและปัจจุบัน เช่นมีคันดินออกจากตัวเมืองไปทางตะวันออกเฉียงเหนือไปยังหมู่บ้านทรายมูล และมีคันดินอีกสายหนึ่งแยกออกจากคันดินดังกล่าว วกลงไปยังหมู่บ้านหนองบัวน้อยและหนองแม่ซัด ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือห่างจากตัวเมืองไปในรัศมี ๓ กม. มีร่องรอยของชุมชนโบราณและสระน้ำตลอดจนคันดินหลายแห่ง เมืองโบราณที่หนองงูดังกล่าวนี้ ยังไม่ได้มีการสำรวจหาโบราณวัตถุเพื่อกำหนดอายุ แต่จากรูปลักษณะก็คงจะเป็นเมืองแต่สมัยทวารวดีลงมา

พระราชูปถัมภ์^๒ อยู่บ้านขาม ตำบลบ้านขาม อำเภอหน้าพอง ประวัติการสร้างเจดีย์องค์นี้มีว่า เดิมมีตอมะขามใหญ่อยู่ตอหนึ่งซึ่งได้ตายไปนานแล้ว กลังบองงามขึ้นอีก คนเจ็บไข้ได้ป่วยเมื่อกินใบซึ่งงอกขึ้นใหม่นี้จะหายจากโรคร้ายทั้งปวง จึงมีประชาชนจากทุกสารทิศมาตั้งบ้านเรือนเป็นชุมชนหนาแน่น หากผู้ใดไปทำมิดีมิร้ายเชิงดูถูกไม่เคารพสักการะตอมะขาม จะมีอันเป็นไปโดยปัจจุบันทันด่วน ชาวเมืองจึงพร้อมใจกันก่อพระธาตุหรือเจดีย์ครอบตอมะขามนี้ไว้ โดยสลักบรรจุคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ๙ บทเข้าไปบนตอมะขามนั้นเรียกว่า พระเจ้า ๙ พระองค์ เหตุนี้จึงเรียกชื่อว่า พระธาตุบ้านขามมาแต่โบราณ ได้มีผู้บูรณะพระธาตุองค์นี้หลายครั้ง ทำให้รูปทรงเดิมเปลี่ยนไป ห่างจากเจดีย์นี้ไปทางทิศตะวันตกประมาณ ๑๕ เส้น มีซากโบราณสถานซึ่งเข้าใจว่าเป็นวังหรือตำหนัก ประชาชนมาชุมนุมนมัสการพระธาตุองค์นี้ในวันเพ็ญเดือน ๖ ทุกปี

ภายในโบสถ์ใกล้พระธาตุองค์นี้มีพระประธานก่อด้วยอิฐโอบกปูนขาวเป็นศิลปะแบบล้านช้างโบราณมีพุทธลักษณะงดงาม สันนิษฐานว่าคงจะสร้างขึ้นภายหลังในยุคล้านช้างเวียงจันทร์

ที่บ้านกระนวนซึ่งไม่ห่างไกลจากบ้านขามนัก มีพระพุทธรูปโบราณศิลปะแบบล้านช้างเป็นพระประธานในโบสถ์เก่าแก่ ประชาชนในอาณาบริเวณใกล้เคียงให้ความเคารพบูชามาก

^๒ แต่เดิมมาไม่เคยมีชื่อว่าพระธาตุหรือเจดีย์ขามแก่น ชุนบุญบาลประดิษฐ์ อดีตกำนันตำบลชุมแพ และสมาชิกสภาจังหวัดขอนแก่นชุดแรก ยืนยันว่า นายเจียม รัตนเวฬุ สจ.อำเภอหน้าพอง เป็นหมอลำมีจินตนาการโดยปรารภขึ้นกับบรรดาเพื่อน สจ. รุ่นแรกด้วยกันว่า ชื่อจังหวัดขอนแก่นคงจะเพี้ยนมาจากคำว่าขามแก่น หรือใช้ชื่อขามแก่นเป็นมงคลนามในการตั้งชื่อเมืองขอนแก่น แต่มิได้มีผู้ใดเห็นด้วย เพราะไม่จะเป็นไปได้ เนื่องจากวัดก็เรียกชื่อมาแต่เดิมว่า วัดบ้านขามตั้งอยู่หมู่บ้านขาม ตำบลบ้านขาม (เป็นชื่อทางราชการมาแต่เดิมไม่มีคำว่าต่อท้ายเลย) ต่อมาภายหลังเมื่อมีการบูรณะพระธาตุองค์นี้ในสมัย นายเลื่อน กฤษณมระ เป็นผู้ว่าราชการจังหวัด จึงมีการรณรงค์เรียกชื่อว่าพระธาตุขามแก่น และเชื่อว่าเป็นที่มาของชื่อจังหวัดขอนแก่น คำว่า "ขอนแก่น" เป็นชื่อบ้านทั่วไปในภาคอีสานซึ่งมีอยู่แทบทุกจังหวัด ในประวัติจังหวัดขอนแก่น ของกรมศิลปากรแต่เดิมก็มีเพียงว่า "เจ้าพระยานครราชสีมา มีใบบอกมายังกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๐ โปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านบึงบอนขึ้นเป็นเมืองขอนแก่น" โดยมิได้มีการผิดเพี้ยนเลย

สมัยลพบุรีหรือสมัยขอม

ซากโบราณสถานและโบราณวัตถุซึ่งมีแท่งหินหรือเสาหินตลอดจนเสมาหิน และซากเมืองโบราณที่มีรูปร่างไม่สม่ำเสมอมีรูปกลม หรือสี่เหลี่ยมกลมมีคูน้ำล้อมรอบหลายชั้น นักโบราณคดีเชื่อว่ามียุคก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ซึ่งอยู่ในยุคทวารวดี

ในอาณาบริเวณจังหวัดขอนแก่นยังมีซากโบราณวัตถุ และโบราณสถานซึ่งมีลักษณะแตกต่างออกไป เช่น ซากเมืองโบราณที่มีรูปร่างสม่ำเสมอ เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าบ้าง รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสบ้าง มีคูน้ำชั้นเดียว มีศาสนสถานและสระน้ำศักดิ์สิทธิ์กรวดด้วยศิลาแลงเป็นชั้น ๆ คติการสร้างศาสนสถานมีความผูกพันกับคติเทวราชาและการปกครองที่มีระเบียบแบบแผน คือถือว่ากษัตริย์หรือเจ้านายเป็นส่วนหนึ่ง หรือภาคหนึ่งของเทพเจ้า จึงมีการสร้างเทวาลัยถวายเป็นที่สถิต ดังนั้นเทวาลัยจึงมีลักษณะที่เป็นทั้งตัวแทนของเทพเจ้า และกษัตริย์หรือเจ้านายที่ปกครองชุมชนเขตนั้น

โดยเฉพาะปราสาทศิลาแลง ซึ่งมีผังประกอบด้วยองค์ปราสาทหรือปราสาทเพียงองค์เดียว อยู่ตรงกลางมีวิหารเล็ก ๆ ตั้งอยู่ข้าง ๆ ทางด้านตะวันออกเฉียงใต้ มีกำแพงล้อมรอบที่กำแพงมีซุ้มประตูเข้าทางด้านตะวันออก ร่องรอยของศาสนสถานและโบราณสถานแบบดังกล่าวนี้เป็นศิลปกรรมในสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ มีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๖ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ขอมมีอำนาจปกครองถึงดินแดนจังหวัดขอนแก่นดังปรากฏโบราณสถาน และโบราณวัตถุต่อไปนี้

บริเวณเมืองแอม^๓ หรือเมืองเพ็งโบราณดังกล่าวแล้วข้างต้นนั้น สันนิษฐานว่าพวกขอมมาสร้างทับเมืองเก่าเพราะปรากฏว่ามีคันดิน (คล้ายกำแพงดินที่ละลายลงมา) มีความสูงพอสมควรและยาวเป็นเส้นตรงเป็นระเบียบแบบแผน แต่ละด้านยาว ๒-๓ กม. เมื่อประมาณปี ๒๕๐๐ มีผู้นำเอาพระพุทธรูปหินแบบนาคปรกหลายองค์จากดงเมืองแอมมาไว้ที่วัดทำน้ำพอง อำเภอ น้ำพอง ทั้งองค์ใหญ่ องค์เล็ก มีพุทธลักษณะเป็นศิลปะสวยงามมาก พระพุทธรูปหินนาคปรกนี้เป็นศิลปะขอมสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗

นอกจากนี้ยังได้พบพระพุทธรูปหินแบบนาคปรกอีกหลายแห่งในจังหวัดขอนแก่นโดยเฉพาะที่กรุในหมู่บ้านไกล่ที่ตั้งอำเภอภูเวียง พบหลายองค์มีความประณีตสวยงามมากจนกระทั่งเคยนำเอาไปแสดงที่มาเลเซีย แต่ภายหลังถูกขโมย และบางองค์ถูกบ้นพระเศียรอย่างน่าอนาถมาก

ภูทอง ตั้งอยู่บ้านหัวขัว กิ่งอำเภอเปือยน้อย ห่างจากอำเภอบ้านไผ่ประมาณ ๓๒ กม. เป็นภูใหญ่และสวยงามที่สุดในจังหวัดขอนแก่น ก่อด้วยศิลาแลง มีกำแพงศิลาแลงล้อมรอบมีรูปหัวสิงห์แกะสลักด้วยหิน รูปพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ สลักนูนลวดลายประณีตมาก เป็นแท่งหินทับหลังประตูขนาดใหญ่ กว้าง ๑ ม. ยาว ๒ ม. เคยถูกขโมยแต่ในที่สุดผู้ร้ายเอาไปไม่ได้ต้องทิ้งกลางทาง ภูนี้ถูกรื้อทำลายโดยพวกแสวงหาทรัพย์ตามลายแทง เทียวชุดคั่นของมีค่าเมื่อเกือบร้อยปีมานี้ แต่ก็ยังมีสภาพที่สมบูรณ์กว่าทุกแห่งในจังหวัดขอนแก่น

^๓ คำว่าเมืองแอมนั้นเป็นชื่อที่ใช้เรียกในปัจจุบันนี้ เพราะเวลาชาวบ้านเข้าไปในบริเวณเมืองร้างแห่งนี้มีเสียงเล่าลือว่า มักจะได้ยินเสียงกระโถ-กระแอม บ่อย ๆ จึงเรียกเมืองแอม เมืองโบราณแห่งนี้แต่เดิมมีชื่อว่าเมืองเพ็ง (เพ็งเพ็ง)

หมู่บ้านเหล่า ตำบลบ้านโต้น กิ่งอำเภอพระยืน มีลักษณะเหมือนทุ่งทองแต่ย่อมกว่า มีกำแพงหิน กว้าง ๑๕ วา ยาว ๑๕ วา

หมู่บ้านคำห้อย ตำบลบัวใหญ่ อำเภอคำพ่อง เป็นแบบทุ่งทั่วไปซึ่งก่อด้วยศิลาแลง ยังมีความสมบูรณ์อยู่มาก แต่ขนาดย่อมกว่าทุ่งทอง

ทุก ๆ ทุ่งจะมีสระน้ำศักดิ์สิทธิ์กรุดด้วยศิลาแลงเป็นชั้น ๆ โดยเฉพาะหมู่บ้านคำห้อยบริเวณใกล้เคียงมีบ่อน้ำชั้ระดับน้ำอยู่ตื้นมากมีน้ำใสจิตสนิท

นอกจากนี้ก็มีทุ่งเล็กทุ่งน้อยอีกหลายแห่ง เช่น ทุ่งที่บ้านโนนทุ่ง ตำบลสาวะถี อำเภอบ้านฝาง ทุ่งตำบลกุดเค้า ทุ่งภูวดิ อยู่ในบริเวณภูวดิ ตำบลโพนเพ็ก อำเภอมัธยาคีรี

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

การตั้งเมืองชลบท (ชื่อเดิมมิใช่ชนบท) และเมืองขอนแก่น

พงศาวดารภาคอีสานฉบับของพระยาขัติยวงษา (เหล่า ณ ร้อยเอ็ด) มีความสำคัญตอนหนึ่งว่า

“ถึงระหว่างจุลศักราช ๑๑๔๔ ปีกุน จัตวาศก (พ.ศ. ๒๓๒๕) ทราบข่าวว่ากวนเมืองแสน เมืองสุวรรณภูมิจ้างทิดโกดบังพันท้าวสุนเมืองสุวรรณภูมิตาย เมืองแสนกลัวความผิดหลบตัวหนีลงไปพึ่งพระยาโคราช ๆ บอกให้เมืองแสนลงไปเป็นเจ้าเมือง จึงโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระจันทประเทศขึ้นมาตั้งบ้านกองแก้วเป็นเมืองชลบท มีไพร่พลสมัครไปด้วย ๓๔๐ คน”

“ครั้นถึงจุลศักราช ๑๑๕๐ (พ.ศ. ๒๓๓๑) ได้ทราบว่ามีเมืองแพนบ้านชีโหล่น แขวงเมืองสุวรรณภูมิ (ปัจจุบันนี้อยู่ในท้องที่อำเภออาจสามารถ จังหวัดร้อยเอ็ด เวลานั้นเป็นแขวงเมืองสุวรรณภูมิ ซึ่งมีอาณาเขตมาถึงสันเขาภูเม็ง ฝ่ายพระยานาคจดพองหนีบ) พาราษฎร์ไพร่พลประมาณ ๓๓๐ คน แยกจากเมืองสุวรรณภูมิไปขอตั้งฝั่งบึงบอนเป็นเมือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เมืองแพนเป็นพระนครศรีบริรักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองขอนแก่น”

พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน ฉบับหม่อมอมรวงษ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม คเนจรณกรูเทพ) ปลัดมณฑลอีสานแต่ง มีข้อความสำคัญว่า

“จุลศักราช ๑๑๕๙ ปีมเสงนพศก (พ.ศ. ๒๓๔๐) ฝ่ายเพี้ย^๕ เมืองแพน บ้านชีโหล่น เมืองสุวรรณภูมิเห็นว่าเมืองแสนได้เป็นเจ้าเมืองชลบทก็อยากจะได้เป็นบ้าง จึงเกลี้ยกล่อมผู้คนได้อยู่ในบังคับสามร้อยเศษ จึงสมัครขึ้นอยู่ในเจ้าพระยานครราชสีมา แล้วขอตั้งบ้านบึงบอนเป็นเมือง เจ้าพระยานครราชสีมาได้มีบอกมายังกรุงเทพฯ จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เมืองแพนเป็นที่พระนครศรีบริรักษ์เจ้าเมืองยกบ้านบึงบอนขึ้นเป็นเมืองขอนแก่น”

^๕ ทายาทของเจ้าเมืองขอนแก่นยืนยันว่าเป็นจุลศักราช ๑๑๕๑ (พ.ศ. ๒๓๓๒)

^๕ คำว่าเพี้ย ภาษาอีสานแปลว่า ชี้อ่อนของสัตว์ ชาวภาคกลางฟังสำเนียงเพี้ยนไป ที่ถูกต้องคือ “เพี้ย” ซึ่งมาจากคำว่า พีร แปลว่าผู้เพียร, ผู้กล้า, นักรบ เป็นตำแหน่งขุนนางผู้ใกล้ชิดกับกษัตริย์ หรือเจ้าเมือง เป็นยศต่ำกว่าพระยา คงจะเทียบกับ “พระ” หรือ “จางวาง” ของภาคกลาง

หนังสือโบราณวัตถุสถาน ชิน อยู่ดี เรียบเรียง กรมศิลปากรจัดพิมพ์ในงานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ มีประวัติจังหวัดขอนแก่น ดังนี้ :-

“ในรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๖ (ภายหลังตั้งกรุงเทพฯ ได้ปีเดียว) กวนเมืองแสนจากเมืองทง (เดี๋ยวนี้อยู่ในอำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด) มาตั้งเมืองขึ้นที่บ้านบึงแก้ว (หนองแก้ว อำเภอชลบท) ชื่อเมืองชลบท ต่อมาเพี้ยเมืองแพน ต้นสกุลเสมอพระ บ้านชีโหล่น หลานเจ้าแก้วบูนม พาผู้คนเข้ามาตั้งอยู่ที่บ้านบึงบอน (บ้านเมืองเก่า) สมัครงขึ้นอยู่กับพระยานครราชสีมา ๆ มีใบบอกมายังกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๐ โปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านบึงบอนขึ้นเป็นเมืองขอนแก่น และตั้งให้เพี้ยเมืองแพนเป็นพระยานครบริรักษ์เจ้าเมือง

พ.ศ. ๒๓๕๒ ท่านราชานนท์ย้ายเมืองไปตั้งที่ริมบึงหนองเหล็กดอนพันชาติ หรือดอนพันชาติ (หมู่บ้านในเมือง ตำบลแพ่ง อำเภอโกสุมพิสัย)

พ.ศ. ๒๓๖๙ ตั้งบ้านภูเวียง ซึ่งเดิมเคยเป็นเมืองโบราณ เป็นเมืองภูเวียงขึ้นกับเมืองขอนแก่น

พ.ศ. ๒๓๘๐ ย้ายเมืองขอนแก่นกลับมาตั้งอยู่ริมฝั่งบึงบอน (ตะวันตกเฉียงใต้ของบ้านโนนทัน)

พ.ศ. ๒๓๙๙ ย้ายมาทางฝั่งตะวันออก คือบ้านโนนทันเดี๋ยวนี้

พ.ศ. ๒๔๑๐ ย้ายไปตั้งที่บ้านดอนบม ริมลำน้ำชี

พ.ศ. ๒๔๓๔ โปรดให้พระเจ้าหนองยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมเป็นข้าหลวงต่างพระองค์ และโปรดให้ย้ายเมืองขอนแก่นมาตั้งที่บ้านทุ่ม

พ.ศ. ๒๔๔๒ โปรดให้ย้ายกลับไปตั้งที่บ้านบึงตามเดิม (เมืองเก่า)

พ.ศ. ๒๔๔๗ โปรดให้เรียกตำแหน่งข้าหลวงประจำเมืองขอนแก่นว่าข้าหลวงประจำบริเวณพาศี

พ.ศ. ๒๔๕๑ ย้ายศาลากลางเมืองขอนแก่นมาตั้งที่บ้านพระลับ และให้เปลี่ยนตำแหน่งข้าหลวงประจำบริเวณเป็นผู้ว่าราชการเมือง

พ.ศ. ๒๔๕๙ โปรดให้เปลี่ยนคำว่าเมืองเป็นจังหวัด

สมัยรัชกาลที่ ๓ เหตุการณ์ครั้งศึกเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ มีข้อความสำคัญเกี่ยวกับจังหวัดขอนแก่นดังต่อไปนี้ “พระยาราชสุภาวดียกขึ้นไปทางเมืองสุวรรณภูมิ พบกองทัพเจ้าโง่งหลานอนุซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองพิมายก็ยกเข้าตีกองทัพเจ้าโง่งแตกกระจัดกระจายไปสิ้น แล้วพระยาราชสุภาวดีก็ยกจากเมืองพิมายไปตั้งอยู่เมืองขอนแก่น แล้วก็มิหนังสือไปถึงเจ้าอนุราชว่าเมื่ออุปราชลงไปกรุงเทพมหานคร พุดไว้แต่ก่อนว่าอนุจะเป็นกบฏนั้นก็สมจริง ครั้นนี้เรายกขึ้นมาสมคะเนแล้ว ให้อุปราชยกไปตีเมืองเวียงจันทน์เสียให้ได้ ท้าหลวงจะได้ขึ้นมาโดยสะดวกเราจะได้ยกหนุนอุปราชไป ครั้นอุปราชได้หนังสืออ่านดูแจ้งความแล้วจึงส่งต้นหนังสือไปให้อนุที่ตำบลช่องเขาสาร อนุแจ้งความแล้วก็ให้หาดวงสังสัยนายทัพนายกองผู้คนของตัวว่าจะมีไส้ศึกอยู่ที่ไหนบ้างก็ไม่วู้”

แสดงให้เห็นว่าแม่ทัพใหญ่ฝ่ายไทยได้เห็นความสำคัญของจังหวัดขอนแก่น จึงใช้เป็นฐานทัพมาครั้งหนึ่งเพราะเป็นจุดศูนย์กลางของภาคอีสาน จนประสบชัยชนะ เมื่อทางราชการจัดตั้งหน่วยทหารม้าขึ้นครั้งแรกในจังหวัดนี้จึงให้ชื่อว่า “ค่ายบดินทรเดชา” และมีสนามมวยในชื่อนี้ด้วย

หนังสือประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์

มีข้อความเกี่ยวกับจังหวัดขอนแก่นบางตอนดังนี้

คำให้การอ้ายพระยานรินทร์

“แล้วอ้ายอนุกับอ้ายสุทธิสารข้าพเจ้าก็พากันขึ้นมาถึงบ้านหนองบัวลำภู อ้ายอนุตั้งให้เป็นเจ้าเมืองหนองบัวลำภู แล้วอ้ายอนุจัดแจงให้ตั้งค่ายไม้จริงยาว ๓๐ เส้น กว้าง ๑๖ เส้น อ้ายอนุจัดให้ข้าพเจ้ากับอ้ายปลัดหนองบัวลำภูคนเก่า อ้ายวรจักรบ้านบัว อ้ายหามองค์บ้านเทวี อ้ายอุปราชบ้านภูเวียง อ้ายวรวงศ์บ้านมะโดด อ้ายตะนามบ้านลำภูคุมไพร่ ๑,๘๐๐ คนปืนคาบศิลา ๓๐๐ บอก อยู่รักษาค่ายแล้วอ้ายอนุจัดครัวเมืองโคราชที่ไว้ใจได้ให้ข้าพเจ้า ๓๐ ครัว ชายหญิงประมาณ ๗๐ คน กับครัวข้าพเจ้า ๑,๐๐๐ คนเศษอยู่กับข้าพเจ้า แต่ครัวอ้ายมีชื่อทั้งนี้บ้านใคร ๆ อยู่ ครั้นอ้ายอนุกลับไปถึงบ้านสัมป่อยให้อ้ายราชวงศ์เจ้าเมืองชลบทกับไพร่ครัวฉกรรจ์ ๖๐๐ คน กับปืนคาบศิลา ๗๐ บอก กลับลงมาอยู่รักษาค่ายกับข้าพเจ้าด้วยกัน ไพร่ฉกรรจ์ ๒,๓๐๐ ครัว ๘๐๐ คน ปืนคาบศิลา ๑๘๐ บอก”

“แต่เจ้าเมืองขอนแก่นไล่ครัวมาอยู่บ้านสระแจ้ง ไพร่ฉกรรจ์ ๒,๕๐๐ แต่ตัวเจ้าเมืองขอนแก่นกับไพร่ฉกรรจ์นั้นรักษากับอ้ายสุทธิสาร แต่ครัวเจ้าเมืองชลบทมาอยู่บ้านคาง ไพร่ฉกรรจ์ ๒,๗๐๐ เจ้าเมืองชลบทอยู่รักษาครัว ให้แต่บุตรกับไพร่ ๘๐๐ คน มาอยู่กับข้าพเจ้า ณ ค่ายหนองบัวลำภู เมืองนอกนั้นตามระยะทางมีมากอยู่”

ข้อความที่ว่าอ้ายอุปราชภูเวียง แสดงว่าภูเวียงมีฐานะเป็นเมืองมาก่อนจึงมีตำแหน่งอุปราช มิใช่หมู่บ้านธรรมดา

คำให้การอ้ายจันโคช

วันจันทร์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๗ ปีกุนนพศก ได้ตามข้าพเจ้า ข้าพเจ้าอ้ายจันโคชให้การว่า ข้าพเจ้าตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ บ้านสามพันแขวงเมืองชลบท อายุข้าพเจ้าได้ ๕๐ เศษ ภรรยาข้าพเจ้าชื่ออีสั้น มีบุตรชาย ๔ คน หญิง ๓ คน เป็น ๗ คน ข้าพเจ้าเป็นบ่าวพระยาพรหมภักดียกกระบัตรเมืองโคราช ครั้นอยู่มา ณ เดือน ๓ ก็ค่าข้าพเจ้าจำมิได้ ปิวอกอัฐศก ข้าพเจ้าได้ยินผู้มีชื่อพูดกันว่าอ้ายเวียงจันทน์ ยกกองทัพมาตั้งอยู่ ณ เมืองนครสวรรค์ ประมาณ ๒,๐๐๐ คน ๓,๐๐๐ คนว่าจะลงไปช่วยทำการพระบรมศพ ณ กรุงเทพฯ แล้วอ้ายเวียงจันทน์ได้ให้ตำรวจลงมาบอกพระยาจันตประเทศกับเพี้ยสิงหนาทราชบุตร เมื่อชลบทให้ขึ้นไปหาอ้ายเวียงจันทน์ พระยาจันตประเทศ กับเพี้ยสิงหนาทราชบุตร ก็พากันไปหาอ้ายเวียงจันทน์ ณ เมืองนครสวรรค์ ไปได้ ๒ คืบแล้ว พระยาจันตประเทศ กับเพี้ยสิงหนาทราชบุตร ก็พากันกลับมาบ้านได้คืบ ๑ อ้ายเจ้าเวียงจันทน์ ก็ยกกองทัพมา ณ เมืองโคราช แล้วพระยาจันตประเทศจึงมาปวาร้องแก่ราษฎรชาวบ้านว่า ใครจะสมัครไปกับเจ้าเวียงจันทน์บ้าง ถ้าสมัครไปกับอ้ายเวียงจันทน์จะให้ไปอยู่บ้านคูเวียง ถ้าใครมิสมัครไปจะฆ่าเสีย เพี้ยแสนกับอุปฮาดจึงว่ากับพระยาจันตประเทศว่า ท่านจะไปก่อนก็ไปเถิดข้ายังไม่ไปจะฟังดูก่อน ครั้น ณ วันเดือนข้างขึ้นจะเป็นก็ค่าข้าพเจ้าก็จำไม่ได้ พระยาจันตประเทศกับเพี้ยสิงหนาท เพี้ยกวาน ก็พานุตรภรรยาผู้คนบ่าวไพร่ยกไป

จากเมืองชลบทไปอยู่บ้านผุ่ ได้เดือน ๑ ครั้น ณ วันเดือน ๕ ข้างขึ้น แต่จะเป็นก็ค่าข้าพเจ้าจำมิได้
 อ้ายเจ้าเวียงจันทน์ให้ตำรวจลาวลงมาไล่ครวที่เมืองชลบทให้ไปอยู่บ้านคูเวียงให้สิ้นเชิง ถ้าผู้ใดมิไปจะตัด
 ศีรษะเสีย ราษฎรชาวบ้านกลัวก็พากันยกครอบครัวไปอยู่ ณ บ้านคูเวียง ครั้น ณ วันเดือน ๕ ข้างขึ้น
 อ้ายเจ้าเวียงจันทน์ยกจากโคราชไปพักอยู่บ้านคูเวียงคืน ๑ แล้วยกไปอยู่บ้านหนองบัว แล้วย้ายเจ้า-
 เวียงจันทน์จึงใช้ให้ตำรวจลาวมาไล่ครวที่บ้านคูเวียงไปอยู่ที่บ้านหนองบัว ครั้นพากันไปอยู่บ้านหนองบัว
 พระยาจันทประเทศ จึงไปหาอ้ายเจ้าเวียงจันทน์ ๑ จึงสั่งให้พระยาจันทประเทศไล่ครวให้ไปอยู่บ้านนา
 แดง อ้ายเจ้าเวียงจันทน์ก็จะยกไปทางด้านป่าเข้าสาร พระยาจันทประเทศไล่ครวไปทางบ้านนาแดง ไป
 ถึงบ้านนาแดงได้ ๕ วัน อ้ายพระยานรินทร์ ที่เป็นแม่ทัพอยู่ที่ค่ายบ้านหนองบัว จึงให้ตำรวจลาวมาจัด
 เอาคนผู้ชายที่ครวบ้านนาแดง ๒๐๐ คน ทั้งข้าพเจ้าให้เข้าค่ายบ้านหนองบัว ข้าพเจ้ามายืมเอาหอกของ
 ทิดโสภานหลานข้าพเจ้าได้เล่ม ๑ มาเข้าค่าย ค่ายหนองบัวกว้างยาวประมาณ ๑๐ เส้น คนรักษาค่าย
 อยู่ประมาณ ๑,๒๐๐ คน มีปืนคาบศิลาอยู่ในค่ายประมาณ ๑๐๐ เศษ อ้ายพวกเวียงจันทน์ให้ข้าพเจ้า
 รักษาค่ายข้างตะวันออก ครั้น ณ วันขึ้นค่ำ ๑ เดือน ๖ เพลาเย็น ทฬไทยเข้าไปตีค่ายได้รบกันอยู่จน
 เพลาสว่าง ทฬลาวจึงแตกหนีไป ทฬไทยไล่จับเอาข้าพเจ้าได้มาจำข้าพเจ้าไว้ได้ ๒ คืน จึงส่งตัวข้าพเจ้า
 ลงมาที่ทฬหลวงแม่น้ำชีได้ ๒ คืน แล้วส่งข้าพเจ้าลงมา ณ กรุงเทพฯ สิ้นคำให้การข้าพเจ้าแต่เท่านี้

หนังสืออานามสยามยุทธ

มีข้อความสำคัญตอนหนึ่งว่า

“ครั้น ณ วันเดือนอ้ายแรมสิบสามค่ำ เจ้าพระยาราชสุภาวดีมีบัญชาสั่งให้พระอนุรักษโยธา
 ๑ พระโยธาสงคราม ๑ หลวงเทพนทร ๑ หลวงพิไชยเสนา ๑ พระนครศรีบริรักษ์เจ้าเมืองขอนแก่น ๑
 ราชวงศ์ เมืองชลบท ๑ พระมหาดไทยเมืองนครราชสีมา ๑ รวมเป็นนายทัพนายกองแปดนายคุม
 ไพรพลแปดร้อยคุมตัวเจ้าอนุและครอบครัวลงมาส่งให้ถึงเมืองสระบุรีซึ่งพระยาพิไชยวารี (โต) ขึ้นไปตั้ง
 รับครอบครัวส่งเสบียงอาหารอยู่ที่เมืองสระบุรีนั้นแล้ว พระยาพิไชยวารีจึงสั่งให้ทำการขังเจ้าอนุตั้ง
 ประจานไว้กลางเรือ”

แสดงหลักฐานให้เห็นว่าเมืองขอนแก่นและเมืองชลบทมีความชอบในราชการสงครามครั้งนี้
 และได้รับความไว้วางใจอย่างยิ่ง จึงได้รับหน้าที่ให้ควบคุมเชลยคนสำคัญลงไปกรุงเทพฯ

เหตุการณ์หลังจากศึกเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์

ภูเวียง เคยมีฐานะเป็นเมืองขึ้นต่อนครเวียงจันทน์มาแล้วเมื่อเสร็จศึกเวียงจันทน์ปี พ.ศ.
 ๒๓๖๙ จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นเมือง ขึ้นต่อเมืองขอนแก่น และเมืองขอนแก่นขึ้นโดยตรงต่อกรุงเทพฯ
 ปรากฏในหนังสือบอกสมัยรัชกาลที่ ๓ มีเจ้าเมืองชื่อหลวงไกรสงครามเมืองนี้มีหน้าที่ส่งส่วยทองคำผง
 จำนวนน้ำหนักปีละ ๒๕-๓๐ ตำลึง แสดงให้เห็นว่าในท้องที่นี้จะต้องมีแหล่งแร่ทองคำ ข้าพเจ้าอ่านพบ
 ในหนังสือก้อมว่าเมืองนี้มีหน้าที่ส่งส่วยทองคำผงมาแต่โบราณ (หัวขวานทองแดงซึ่งทำจากทองแดงที่
 ไม่ได้ถลุง และทองสำริดที่ค้นพบบริเวณโนนนกทาคงจะได้ทองแดงจากแหล่งนี้) ครั้งสุดท้ายเคยไปส่ง
 ส่วยทองคำผงที่ค่ายหมากแข้ง (อุดรธานี) ข้าพเจ้าจึงสำรวจหาแหล่งแร่ทองแดงบริเวณที่เคยขุดไปส่ง
 ส่วยซึ่งมีชื่อว่า “ฮ่อมอัดฝักตูดีหมา” ในที่สุดจึงได้พบแร่ยูเรเนียม

คำกราบบังคมทูลของกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ลงวันที่ ๒ มกราคม ร.ศ. ๑๑๓

มีข้อความเกี่ยวกับการเลือกภูมิประเทศเป็นที่ตั้งเมืองศูนย์กลางการปกครองของข้าหลวงต่างพระองค์เมื่อมีความจำเป็นต้องถอยห่างจากชายแดน ๒๕ กม. ตามข้อตกลงกับฝรั่งเศส ร.ศ. ๑๑๒ ดังนี้

“ประการหนึ่งท่านผู้มาเป็นข้าหลวงต่อไปนั้น ถ้าครบ ๆ ชนิดเดียวกัน คงจะชอบที่นี้เป็นแน่ ถ้าสถิติท่านดี เมืองสกลนครนั้นก็สร้างไว้แล้ว แต่ก็เท่ากัน ทางที่จะเข้ามาจากสกลถึงนคร ตั้งแต่หนองคายถึงหมากแข้งก็เท่าเพราะเราเสียช่องทางที่ด่านชั้นเสียหมดแล้ว อีกแห่งหนึ่งเป็นที่ดีอย่างที่สุดคือเมืองภูเวียงเขาวามีเขาสูงล้อมรอบมีทางจำเพาะเข้า จนผู้ร้ายลักสัตว์พาหนะไม่ได้ น้ำก็บริบูรณ์ที่น้ำก็มากอยู่นั้นทั้งสิ้น ตามที่เสียงว่ามาศึกจะล้อมไว้สิบปีก็ไม่อด แต่ใช้เป็นอย่างดีอุทิศเป็นการชดเชยเช่นนี้

จึงเห็นด้วยเกล้าว่าที่ใดสู้ที่บ้านหมากแข้งไม่ได้ ด้วยเหตุผลดังที่ได้รับพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณามานี้”

ที่มา : ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาค จังหวัดขอนแก่น . กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จินดาสาส์น , ๒๕๒๙ .